

Zeeuwse schrijfvaardigheid in historische context: brieven van en naar een slavenschip anno 1780

Marijke van der Wal
Universiteit Leiden

1. Schrijfvaardigheid in het verleden: aandacht voor een Zeeuws netwerk

Onder de vele overgeleverde historische teksten zijn het vooral zo geheten egodocumenten van mannen en vrouwen uit verschillende rangen en standen die zicht kunnen geven op het taalgebruik en de schrijfvaardigheid in het verleden (van der Wal & Rutten 2013a). Dat is gebleken in het historisch-sociolinguïstische Brieven als Buit-onderzoek van Nederlandstalige brieven die in oorlogstijden door de Engelsen zijn geconfisceerd (van der Wal 2006). Kwantitatief onderzoek van die brieven uit de late 17de en de late 18de eeuw leverde een beeld op van verschillen naar sociale klasse, gender, leeftijd en regio met een diachrone dimensie van 100 jaar (zie hiervoor de monografie *Letters as Loot*, Rutten & van der Wal 2014). Tegen de achtergrond van die resultaten is het ook mogelijk om met meer kwalitatief onderzoek in te zoomen op individuele briefschrijvers uit het opgebouwde Brieven als Buit-corpus (in het vervolg BAB-corpus), een gebalanceerd corpus van 1033 brieven, en mijn aanvullende BAB2-collectie (in het vervolg BAB2) van nog eens 1386 brieven. Voor het huidige artikel wil ik als hommage aan taalkundige en dialectoloog Jan Goossens de aandacht richten op brieven die gestuurd werden naar en vanaf het Zeeuwse schip de Jonge Nicolaas Jan in het jaar 1780. Ze weerspiegelen een netwerk van bemanningsleden aan boord en hun achtergebleven familieleden en zijn zowel taalkundig als historisch interessant. Ze zijn dan ook bij uitstek geschikt om de vruchtbaarheid van een tweeledige benadering te illustreren. Taalkundig gezien geven de brieven inzicht in schrijfvaardigheid in laat-18de-eeuwse Zeeuwse, maritieme kringen. Nader onderzoek van de historische context geeft meer diepgang aan de interpretatie van de brieven: de scribenten, geadresseerden en andere genoemde personen krijgen meer contouren. De brieven vullen elkaar aan en in combinatie met historische

gegevens uit andere bronnen wordt de tocht van wat een slavenschip blijkt te zijn voor de hedendaagse lezer duidelijk.

2. De brievencollectie nader onderzocht

De collectie gekozen brieven rond de Jonge Nicolaas Jan bestaat uit zeven brieven die vanuit Vlissingen en drie die vanaf het schip in de maanden maart en november 1780 zijn verstuurd; het zijn allemaal autografen. De variërende voor- en achternamen zoals bijvoorbeeld Catryna/ Catarina en Bredau/ Breedau/ Bredou zijn in het onderstaande overzicht en in het hele artikel tot één vorm genormaliseerd.¹

- brief 1: 14 maart 1780 van Elisabeth Reichert-Hiemands aan haar man kapitein Frans Reichert
- brief 2: 14 maart 1780 van Pieter Nicolaas Reichert aan zijn vader Frans Reichert
- brief 3: 14 maart 1780 van Maria Rotteveel-Reichert aan haar man Jacobus Rotteveel
- brief 4: 14 maart 1780 van Martina Lebeke-van der Lee aan haar zoon dokter Ephraim Lebeke
- brief 5: 21 maart 1780 van Catharina Dankers aan haar zoon stuurman Jacobus Dankers
- brief 6: 22 maart 1780 van Gerhardina Bredau-Versteeg aan haar man opperstuurman Karel Gerard Bredau
- brief 7: sint maarten (=11 november) 1780 van Catharina Boekhof-Chateau aan haar man kok Joseph Boekhof²
- brief 8: 21 november 1780 van Karel Bredau aan zijn vrouw
- brief 9: 22 november 1780 van Jacobus Dankers aan zijn ouders
- brief 10: 23 november 1780 van Ephraim Lebeke aan zijn moeder en zuster

In een eerste verkenning (paragraaf 3) passeren de brieven 1, 2 en 3 van de familie Reichert de revue met aandacht voor zowel taalkundige kenmerken als historische gegevens. In paragraaf 4 komen de historische context en het netwerk van familie en bekenden voor alle tien de brieven aan bod. Wat de schrijfvaardigheid betreft, worden enkele taalkundige verschijnselen onderzocht: in paragraaf 5 een Zeeuws spellingkenmerk, in paragraaf 6 interjecties en koosnamen en in paragraaf 7

¹ De brieven 1 tot en met 4, 7, 9 en 10 zijn beschikbaar in het oorspronkelijke BAB-corpus: <http://brievensbuit.ivdnt.org>; de brieven 5 en 6 behoren tot het aanvullende BAB2-corpus (<http://brievensbuit2.ivdnt.org>); brief 8 is, met een helaas niet vlekkeloze transcriptie, te vinden in Zeeuwpst (digitaal.dezb.nl).

² Catharina ondertekent de brief met de achternaam Boekhof-Cahttou. In haar meisjesnaam heeft zij de a en h omgedraaid, een meer voorkomende fout. Uit andere bronnen blijkt ook haar naam Chateau.

epistolaire formules. In paragraaf 8 komt aanvullende informatie over de reis van de Jonge Nicolaas Jan aan de orde. Een samenvatting en conclusies volgen in paragraaf 9. Wanneer ik in het vervolg van dit artikel verscheidene taalkundige verschijnselen onderzoek, verwijs ik steeds naar het voorkomen ervan in het oorspronkelijke, gebalanceerde BAB-corpus en niet naar voorkomens in de BAB2-collectie brieven.

3. Een eerste verkenning: familiebrieven

De drie brieven van de familie Reichert zullen gezamenlijk verstuurd zijn, gezien de ontbrekende gedetailleerde adressering in de brieven 2 en 3. In een eerste verkenning van deze familiebrieven zal de complete tekst van brief 1 worden weergegeven om een indruk te krijgen van de aard van de brieven en om kennis te maken met de vermelde personen. Binnen het bestek van dit artikel is het uiteraard niet mogelijk om de tekst van alle tien de brieven op te nemen. Daarvan zullen slechts specifieke passages in de loop van dit artikel worden vermeld.

Op 14 maart 1780 schrijft Elisabeth Reichert-Hiemands vanuit Vlissingen naar haar man, Frans Reichert, die als kapitein op het snauwschip de Jonge Nicolaas Jan onderweg is naar de kust van Guinee. Haar brief wordt meegegeven aan een bekende *die God Geleydt over Zee* zoals de gebruikelijke formulering in de adressering luidt; in dit geval is de briefbezorger kapitein Nicolaas Borwijck. Deze gegevens over het schip, de bestemming, de functie van Frans Reichert en de briefbezorger blijken direct uit de adressering:

(1) adressering

1. Han Capteijn
2. Frans Reichert Comandeert
3. op het Snauw Schip Genaamdt
4. De jonge Nicolaas jan
5. Gedinstenheert na de Cust
6. van gunee per vrind
7. Capteyn
8. Nicolaas borwijck die God Geleydt over Zee
9. Salvo
10. Han
11. Capt Frans Reichert

Alleen al deze gegevens zijn veelzeggend. Nader onderzoek wijst uit dat de Jonge Nicolaas Jan, die op 4 oktober 1779 uit Vlissingen vertrok, een van de vele slavenschepen was die een driehoeksroute volgden vanuit Zeeland naar de kust van West-Afrika, vervolgens naar het Caraïbisch gebied en vandaar weer naar de

thuishaven in Zeeland.³ Volgens de Middelburgsche courant van 20 juli 1780 was het schip op 23 maart 1780 bij Elmina (aan de kust van Guinee, in het huidige Ghana):

Fig. 1 Middelburgsche Courant van 20 juli 1780

Ook kapitein Nicolaas Borwijck voer op zo'n slavenschip, de *Vigilantie*, dat op 25 maart 1780 vanuit Vlissingen vertrok en waarmee dus brieven verstuurd konden worden.⁴

De adressering van de brief vertoont een opvallend kenmerk: *Han Capteijn*, dat nog een keer wordt herhaald op de achterzijde als *Han Capt Frans Reichert*. De afwezigheid van het foneem H is een bekend Zeeuws dialectverschijnsel, dat tot uiting komt in H-deletie voor een vocaal zoals *ackmessen* voor *hackmessen*, in hypercorrecte H-prothesis voor een vocaal zoals *hoolij* voor *oolij* 'olie' en de verwisseling van A en H in *aebben* voor *hebben* en *hpril* voor *april*. De laatste twee spellingverschijnselen zijn het gevolg van het leren van het alfabet vanuit een dialect zonder H waarin de uitspraak van A en H identiek is (Rutten & van der Wal 2014: 25). In het geval van *Han* zou het om de verwisseling van H en A kunnen gaan (*Han* voor *Aan*) of om H-prothesis bij de vorm *An*. Omdat er in deze brief wel andere voorkomens van *aan*, maar niet van *an* worden aangetroffen, is de eerste optie het meest waarschijnlijk.

³ Zie voyage ID 10901 op de website slavevoyages.org. Zie de Kok (2020) over de betrokkenheid van Zeeland bij de slavenhandel in de tweede helft van de 18de eeuw. Voor de driehoeksroute zie eveneens de uitgebreide website over het slavenschip *De Eenigheid* (1761-1763): <https://eenigheid.slavenhandelmcc.nl/slavenreis/>.

⁴ Zie voyage ID 11076 op slavevoyages.org. Hier staat de naam van de kapitein ten onrechte vermeld als (Claas) Boswijk.

Net als in veel andere laat-18de-eeuwse brieven in de BAB- en BAB2-corpora ontbreekt interpunctie in deze brief. De vaak gehanteerde tekststructurende formule ‘ik laat u weten dat’ komt alleen aan het begin een keer voor (Rutten & van der Wal 2014: 108-109). De doorlopende tekst wordt wel enigszins gestructureerd door herhaling van de aanspreking *myn lieve man*. De brief begint met intersubjectieve epistolaire formules, die kenmerkend zijn voor veel 17de- en 18de-eeuwse brieven (Rutten & van der Wal 2014: 81-85). Dat is allereerst de uitvoerige gezondheidsformule, waarin de gezondheid van de brieveschrijfster en haar omgeving wordt gemeld (r. 2-4), de hoop wordt uitgesproken dat de geadresseerde ook in goede gezondheid verkeert (r. 5-6) en de verzekering *dat weet god die een kender der herten is* klinkt (r. 8-9). De contactformules, met het verlangen naar berichten en de wens om elkaar weer in gezondheid te zien, staan in r. 7-8 en 10-12.

(2) begin brief

1. Myn seer waarde en van hert beminde lieve man
2. ik laat u weeten als dat ik god dank een goede
3. staat van gezondheid geniete beneevens ons soon
4. en nigt miети en haar kind myn lieve man ik
5. hoop dat gy deese brief ook in een goeden staat
6. van gezondheid sult ontvangen waar na ik
7. nagt en dag verlange om eens van u myn lieve
8. man tee hooren dat weet god die een kender der
9. herten is god weet hoe dat de afweesigheyt myn
10. doet sugten og maat lieve ik hoop dat ik u met de
11. 16 maanden in gesondtheyt weerom sal sien als
12. het god almachtig blijft u een behoude reys tee geeven

Tussen die epistolaire formules klinkt de verzuchting: *god weet hoe dat de afweesigheyt myn doet sugten **og maat lieve** ik hoop dat...*(r. 9-10). Opmerkelijk is hier de interjectie *og* en de variatie *maat lieve* in plaats van *myn lieve man*. Op het gebruik van interjecties en koosnamen zoals *maat lieve* ga ik in paragraaf 6 nader in. De schwa-spelling *tee* voor het partikel *te* valt hier op: *tee hooren* (r. 8) en *tee geeven* (r. 12) (voor deze spelling zie Nobels, Simons & van der Wal 2011).

In dit eerste gedeelte wordt met het noemen van *ons soon* en *nigt miети en haar kind* ook al iets van Elisabeth Reicherts familierelaties zichtbaar. De zoon is Pieter Nicolaas Reichert die ook zelf aan zijn vader schrijft. Wie nicht Mietje en haar kind zijn, wordt duidelijk in de brieven 2 en 3. Maria Rotteveel-Reichert spreekt in brief 3 over haar *moey* ‘tante’ en *ons liefve oom* en dat moeten Elisabeth Reichert en haar echtgenoot Frans Reichert zijn. Met andere woorden: Maria is nicht

Mietje; de naam van haar kind, Sander/Zander, is te vinden in brief 2. Deze vaststelling heeft ook gevolgen voor een passage in de brief van Elisabeth: in *en van nigte mieti en haar man ook* (zie (4), r. 31-32) moet *en* een fout zijn voor *aan*; het gaat om de groeten van Mietje **aan** haar man, de in (4), r. 30-31 genoemde neef Jacobus.

In het vervolg van de brief staat, na de korte aanduiding van de slechte tijd en oorlogsgeruchten (r. 13-15), meer nieuws over bekenden: over stuurman Udemans, die kapitein zou zijn geworden op het schip de Jonge Lambregt (r. 16-17), over het schip van kapitein Bolk dat is verkocht en naar Holland gaat (r. 17-19), over neef Plaan en Peete die nog gezond zijn en de bazin van de markt die de groeten doet (r. 20-22). Verder nieuws weet Elisabeth niet te schrijven, zodat ze overgaat op de christelijk-religieuze formule waarmee ze haar man in de handen van God aanbeveelt: *soo dat ik u myn lieve man in de anden van god beeveele* (r. 24-25). In de eveneens epistolaire toevoeging (r. 25-28) vergist de briefschrijfster zich met het woord *avond* in plaats van *haven uwer begeerte* ‘de haven van uw begeerte’.⁵

(3) vervolg brief

13. wat dat den tyt hier aan gaat dat is maar slegt
14. daar word sterk van oorloog gesprook ik hoop myn
15. heemels lieve man dat god het ten besten keeren sal
16. stuurman udemans heeft de jonge lambregt als
17. Capt van u boekhouder Capt bolk sijn schyut is
18. verkogt dat moet na olland soo dat hy ook klaar
19. heeft en nu ben der geen meer myn lieve man
20. wat neeft plaan aan gaat en peete die ben nog
21. gesondt en de basine van de mart ook laat u
22. van herten groeten nieuws weet ik niet tee
23. srijven want ik denk niet dat gy deese brief
24. ontvangen sult soo dat ik u myn lieve man in
25. de anden van god beeveele die hoop ik sal u
26. Leysman sijn en u brengen in de avond uwer
27. begeerte dat wij malkander in gesontheit weer
28. om sulen sien

Wat spelling betreft, valt hier opnieuw *tee srijven* (r. 22-23) op en dezelfde spelling in het prefix *beeveele* (r. 25). Ook treden hier en in het volgende gedeelte van de

⁵ Dit was een bekende frase zoals bijvoorbeeld ook Sietje Staalman die in de brief aan haar geliefde, Hendrik van Scheltum (21 oktober 1779) hanteert: *De Heeren behoed u dan nog verder/ En gelijed ue mijn waarde lieff van deeze Reede/ Na de begeerde haven en Reede daar ik uE mijn waarde lieff / Verwagte* (zie het BAB-corpus).

brief gevallen van H-deletie op: *olland* (r. 18), *anden* (r. 25; 40) en *uner* ‘hunner’ (r. 34). Dat deel (4) is een opeenvolging van groeten aan Elisabeths man en andere leden van de bemanning zoals neef Jacobus, de niet bij name genoemde scheepsdokter, stuurlieden en alle officieren en bekenden. De groeten van anderen worden ook doorgegeven zoals die van nicht Mietje, van de scheepsdokters moeder en zus, de vrouwen van de stuurlieden en de vrouw van de kok. Deze reeks groeten wordt afgesloten met ***u Edel heeft een genagt van alle goede vrienden en bekende*** ‘u krijgt een goede nacht van alle goede vrienden en bekenden’ (r. 36-37). Hier hanteert Elisabeth de in de 18de eeuw frequente epistolaire aanspreekvorm *UE* naast *gy* elders in de brief (Rutten & van der Wal 2014: 231-243) en spreekt zij van *een genagt* ‘een goede nacht’, een wens die nogmaals wordt herhaald in (5), r. 42 en die ook aan de orde zal komen in paragraaf 7.

(4) groeten

29. myn lieve man gy word van herte
30. van myn en van ons kind gegroet en neeft
31. jacobus ook en van nigte mieti en haar man
32. ook en sij woond by mijn groet den dooctor van
33. myn en van syn moeder en suster ook u stuurliede
34. van myn en van uner vrouwen voors al u
35. offesieren en bekende groet de kok van syn vrouw
36. u Edel heeft een genagt van alle goede vrienden
37. en bekende

Er volgt toch nog een nieuwsbericht, het plotselinge overlijden van kapitein Moolhaarts vrouw, voordat Elisabeth opnieuw groet en de brief ondertekent.

(5) slot

38. ook is seer subyt overleeden Capt moolhaart
39. sijn vrouwe den laasten feberwarij maat lieve
40. ik sluyt en beveel u in de anden van god
41. almagtig en gy word van herten van myn
42. nogmaal gegroet genagt maat lieve
43. ik blyf u lieve en hertgrondig huysvrouw
44. tot myn dood Elisabet Reichert
45. Geboor Hiemands vlissinge den
46. vlissinge den 14 maarte 1780

Uit de ondertekening blijkt Elisabeths meisjesnaam Hiemands.

In de relatief korte brief (209 woorden tegenover 421 in brief 1) die Pieter Nicolaas Reichert aan zijn vader schreef, blijkt hij op de hoogte van de formules die in een brief thuishoren. Hij begint met de gezondheidsformule, geeft op de gebruikelijke wijze de groeten door en blijft *uw zoon tot der doot toe*. Het briefje vertoont echter tegelijkertijd fouten zoals het abusievelijk twee keer achter elkaar *te schryven*, interlineaire toevoegingen en merkwaardige spellingen zoals in *gesoonden* ‘gezond’ (6) en *leeden* ‘leed’ (7):

(6) Ik kan niet na laten om een Letter **te schryven**
te schryven als ik nog **gesoonden** ben

(7) anders zou my van hert **leeden** zyn

Uit doopinformatie valt op te maken dat Pieter ruim elf jaar oud is.⁶ Zelf vermeldt hij op de Franse school te zitten, waar hij een andere meester heeft gekregen. Wellicht dat zijn gebrekkige briefje mede is toe te schrijven aan de situatie op die Vlissingse school. Daar was van 1768 tot 1779 Jacques Baptiste Payoud werkzaam, die wegens slecht functioneren werd ontslagen.⁷ Zijn opvolger was in 1780 Guillaume Cavailhes (Uil 2015: 799).

Pieters brief bevat één geval van H-deletie, te weten *ik op* ‘ik hoop’. Opvallend zijn de dialectische werkwoordsvormen *ue heb*, *hy heid* (2 x) en *gy het*, die niet in de brief van zijn moeder voorkomen. De schwa wordt soms in de spelling met het dubbele teken *ee* weergegeven zoals in de auslaut *Anjee* ‘Anje’ en *zandree* ‘Zander’, maar ook in *dat hy een geen nacht heid* (met interlineair *geen*) in plaats van *een genacht* ‘een goede nacht’. Verder valt de variatie in het persoonlijk en het bezittelijk voornaamwoord op: *zou my van hert leeden zyn*, *van myn* (3 x), *myn Lieve Moeder*, *van myn moeder*, *op my besluyt*, *my verzoek is* en het geval van subjectspromotie *myn hebben een ander school Meest gekreegen* ‘ik heb een andere schoolmeester gekregen’. Als aanspreekvorm verschijnt naast *gy* één keer de epistolaire vorm *UE*, die ook een keer in de brief van zijn moeder voorkwam.

⁶ Dopeling Pieter Nicolaas Reichert 27.07.1768 (geboren 24.07.1768), Zeeuws Archief 7387 Familie van der Swalme, 1772-1848, p. 240.

⁷ Uil (2015: 381) vermeldt dat Jaques Baptiste Payoud dusdanig slecht functioneerde dat hij in 1779 van de scholarchen de wenk kreeg om ontslag aan te vragen. Op hun advies besloot de magistraat de 61-jarige Payoud een jaarlijkse uitkering te geven zolang hij in Vlissingen bleef wonen. Hij kreeg nog wel toestemming om bij particulieren les te geven.

In de brief van Maria Rotteveel-Reichert komen de verwisseling van A en H in *Han jacobus Rotteveel* en H-deletie in *ik ope* ‘ik hoop’ voor.⁸ Zij herhaalt regelmatig de aanspreking *myn liefve man* en maakt geen gebruik van de epistolaire aanspreekvorm *UE*. Als objectsvorm van het persoonlijk voornaamwoord komt alleen *myn* voor: *het soude myn van harten leet weesen, van myn* (2 x). Ook Maria weet de gezondheids- en contactformules goed te hanteren. Na de vermelding van de gezondheid van verdere familieleden volgt een reeks groeten en sluit zij af met de 18de-eeuwse formule *ik breek af met de pen maar niet met myn hart*.⁹ Tenslotte blijft zij *u liefhebbende vrou tot ter doot toe* en wenst zij haar lieve man een goede nacht toe.

De drie brieven geven een indruk van aanwezige taalkundige verschijnselen. Ook worden familierelaties duidelijk, maar het loont om in diverse historische bronnen verder te zoeken naar de achtergrond van de familie Reichert en andere genoemde bemanningsleden. De website *Zeeuwen gezocht* van het Zeeuws archief (zeeuwsarchief.nl) vormt daarvoor een goede ingang. Bij zoekacties is het van belang om rekening te houden met naamsvariatie zoals in paragraaf 4 duidelijk zal worden.

4. Historische context en het netwerk van familie en bekenden

Archiefgegevens over de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), de in 1720 opgerichte handelsonderneming die zich onder meer op transatlantische slavenhandel richtte, leveren informatie over **Frans** en **Michiel Reijgers**, afkomstig uit **Orbroek**. Zij voeren van 30.08.1749 tot 14.08.1751 als matroos op het fregat Prins Willem de Vijfde, dat de route Middelburg – Guinee – Middelburg aflegde.¹⁰ De twee broers, of eventueel neven, trouwden in Vlissingen en die huwelijken blijken ook een familieaangelegenheid te zijn geweest. **Frans Reyger**, afkomstig van **Horbrug**, ging op 18.12.1756 in ondertrouw met **Elizabeth Imans** en **Michiel** ongeveer een maand later met **Janna Imans**.¹¹ De variatie **Imans/ Hiemans** en **Orbroek/ Horbrug** zijn begrijpelijk vanuit het verschijnsel H-deletie. De plaats van herkomst van de bruidegoms zal *Horbruk*, het huidige *Haarbrück* in Noord-Rijn-

⁸ Net als in de brief van Elisabeth Reichert beschouw ik ook hier *Han* als een geval van verwisseling van A en H en niet als een voorkomen van H-prothesis, aangezien ook in Maria's brief slechts *aan* en geen *an* optreedt.

⁹ Deze formule komt uitsluitend in het 18de-eeuwse deel van het BAB-corpus voor en is daar niet bijzonder frequent: op 292 scribenten zijn er slechts 11, zowel mannen als vrouwen, afkomstig uit alle sociale klassen en alle regio's, die deze slotformule hanteren; dat is nog geen 4%.

¹⁰ Zie Poortvliet 1995: deel 4, pagina 356-357.

¹¹ Ondertrouw van Frans Reyger met Elizabeth Imans, Nederduits Gereformeerd, Vlissingen, 18.12.1756. Zeeuws Archief 7357-546 Vlissingen: ondertrouw Michiel Reyger uit Horbrug met Janna Imans, wettig gesepareerde vrouw van Dirk Sijbrands, 22.01.1757.

Westfalen zijn.¹² Op 21.09.1757 wordt **Maria Tona Reygers**, dochter van **Maggiel Reygers** en **Janna Hiemans** gedoopt.¹³ Dit moet de, op het moment van schrijven 22-jarige Maria Rotteveel-Reichert zijn, die in 1777 met Jacobus Rotteveel uit Loosduinen was getrouwd.¹⁴ Op 06.07.1778 werd hun zoontje geboren, dat werd gedoopt als Alexander Machiel Rotteveel, een naam die klopt met Zander/ Sander in het briefje van Pieter Reichert.¹⁵ Met behulp van deze informatie uit diverse historische bronnen in het Zeeuws Archief zijn de familierelaties verhelderd.

Matroos Frans Reichert maakte carrière. In 1780 is hij een zeer ervaren kapitein, die minstens zeven reizen op slavenschepen in die functie heeft gemaakt.¹⁶ De reis met de Jonge Nicolaas Jan was zijn laatste, want hij overleed op 6 april 1780 op Kaap Kors (Cabo Corso, Portugees voor ‘korte kaap’) aan de Goudkust, in het huidige Ghana.

¹² Zie de uitvoerige lijst met historische plaatsnamen op de website van het Amsterdams Stadsarchief en die is gebaseerd op de kaartsystemen van archivaris Simon Hart.

¹³ Zeeuws Archief 7117 *Bescheiden betreffende personen die te Vlissingen, geboren, gehuwd, overleden zijn en zich gevestigd hebben, 1582-1820*, p. 17.

¹⁴ Zeeuws Archief 7357 Hervormde Gemeente te Vlissingen, Kerkenraad en Kerkvoogdij, 1579-1973, ondertrouw op 18.10.1777: Maria Anthonia Rijckert en Jacobus Rotteveel uit Loosduinen.

¹⁵ Zeeuws Archief 7387 Familie van der Swalme, 1772-1848, p. 258.

¹⁶ De zoekactie 1760-1790 in de database van slavevoyages.org levert zeven reizen op in de periode 1767 tot 1780. Het zijn vier reizen met het schip Maria Magdalena (1767 ID 10809, 1768 ID 10810, 1770 ID 10811, 1771 ID 10812) vanaf Zeeland via Afrika naar Suriname met steeds 210 tot 220 slaven, twee reizen met het schip Twee Gezusters (1774 ID 11042, 1776 ID 11043) vanaf Zeeland via Afrika naar Curacao of Suriname met respectievelijk 233 en 270 slaven, en de reis met de Jonge Nicolaas Jan (1780 ID 10901).

Fig. 2 Tekening van Cabo Corso aan de Goudkust (Atlas Vingboons)

Uit de inhoud van de zeven andere brieven wordt ook de identiteit duidelijk van verscheidene bemanningsleden die in de brieven 1, 2 en 3 alleen maar in de reeksen groeten met hun functie werden genoemd. Zoals ook uit het overzicht in paragraaf 1 is op te maken, waren dat de scheepsarts Ephraim Lebeke, de eerste stuurman Karel Gerard Bredau, de (tweede) stuurman Jacobus Dankers en de kok Joseph Boekhof. Hun identiteit wordt onthuld door respectievelijk de brieven 4, 6, 5 en 7. De vaststelling van de identiteit van de diverse bemanningsleden geeft vervolgens de mogelijkheid om via zoeksystemen van *Zeeuwen gezocht* in archieven meer over hun achtergrond te weten te komen.

Het lidmatenregister van de lutherse gemeente vermeldt dat **Caarel Bredou/Bredau**, afkomstig uit Koningsbergen in Oost-Pruisen, het huidige Kaliningrad, op 25.12.1771 deel ging uitmaken van de lutherse kerk in Middelburg.¹⁷ Hij blijkt in 1766 in dienst van de MCC als ondertimmerman op de snauw de Eenigheid te hebben gevaren. In 1773-1774 is hij derdewaak (derde stuurman) op het fregat de Watergeus en tijdens dezelfde reis wordt hij onderstuurman op de Jonge Samuel.¹⁸ Er volgen nog diverse reizen als eerste stuurman en vanaf 1787 als kapitein. Over zijn huwelijk met Gerhardina Versteeg zijn geen gegevens te vinden. Zij moet op grond van andere vermeldingen ten tijde

¹⁷ DTBL Middelburg 5, LG Lidmatenregister 1742-1810.

¹⁸ Poortvliet 1995: deel 2, pagina 95-96 en deel 5, 489-490.

van het schrijven van haar brief 26 of 27 jaar zijn geweest.¹⁹ Tweede stuurman **Jacobus Dankers**, die gedoopt werd op 01.03.1758, is in maart/ november 1780 dus 22 jaar oud.²⁰ De leeftijd van scheepsdokter **Ephraim Lebeke** is niet met een doopvermelding te achterhalen. Wel deed hij op 17 september 1770 belijdenis en werd hij zo lid van de Nederduits-gereformeerde kerk.²¹ Een gebruikelijke leeftijd voor belijdenis doen was omstreeks het 20ste levensjaar; Jacobus Dankers bijvoorbeeld deed dat op 21-jarige leeftijd.²² Daaruit zou af te leiden zijn dat Lebeke in 1780 rond de 30 moet zijn geweest. Hij maakte eerdere reizen voor de MCC als oppermeester (eerste scheepsarts) met het fregat Haast U Langzaam in de periode 1775 tot 1778. Ook kocht hij op 24.08.1776 een huis in de Nieuwe Walstraat te Vlissingen; de Walstraat is het adres van de brief aan zijn moeder en zus.²³ Kok **Joseph Boekhof**, afkomstig uit Arnhem, trouwde onder de naam **Joseph Bockhov** op 20.05.1775 met **Catheryna Chateau** in Vlissingen; zij waren toen respectievelijk weduwnaar en weduwe.²⁴

Met deze genealogische gegevens en informatie over hun maritieme ervaring hebben de bemanningsleden van de Jonge Nicolaas Jan meer contouren gekregen en zijn hun relaties ook duidelijker geworden. Uit de vele groeten die over en weer worden gedaan in de brieven blijkt bovendien dat niet alleen de scheepsbemanning een maritiem netwerk vormt, maar dat dit ook voor de achterblijvers geldt.

5. Een Zeeuws spellingkenmerk

Bij de bespreking van de brieven 1, 2 en 3 zijn de spellingverschijnselen die samenhangen met de ontbrekende H in het Zeeuwse dialect al gesignaleerd.²⁵ Op Zeeuwse scholen werd aandacht besteed aan het standaardtalige gebruik van de H. Zo werd in het Goese schoolreglement van 1655 de schoolmeesters opgedragen ervoor te zorgen dat hun leerlingen bij het spellen, lezen en spreken de

¹⁹ Dit gegeven valt af te leiden uit haar toelating op 11-jarige leeftijd tot de stads- en linnenschool voor meisjes uit de burgerij in Middelburg op 07.02.1764 en uit haar vermelding als 43-jarige weduwe **Bredaux** in Middelburg op 6 januari 1797. Haar man was op 06.12.1794 overleden.

²⁰ Zeeuws Archief 7117 *Bescheiden betreffende personen die te Vlissingen, geboren, gehuwd, overleden zijn en zich gevestigd hebben, 1582-1820*, p. 35.

²¹ DTBL Vlissingen 27 (NG Lidmatenregister 1770-1810), K 485, folio 3 onder de naam Ephraim Leebeke.

²² DTBL Vlissingen 27 (NG Lidmatenregister 1770-1810), K485, folio 32 vs.

²³ Poortvliet 1995: deel 3, pagina 143-146 en voor het huis inventarisnr. D 69551. Hij kocht het huis voor 116 ponden, 13 schellingen en 4 penningen van Rudolf Rudolfus.

²⁴ Joseph staat vermeld als weduwnaar van Margarita Anna Hendriks en Catheryna Chateau als weduwe van Augustijn Savary (7357 Hervormde Gemeente te Vlissingen, Kerkenraad en Kerkvoogdij, 1579-1973).

²⁵ Zoals bekend is dit een wijder verbreid verschijnsel. Zie voor de situatie in hedendaagse dialecten De Wulf 2003 en De Wulf, Goossens & Taldeman 2005: 431-433, kaart 214, 215.

Nederlantsche Tale behoorlijk pronuntieren ende de aspirerende h, daer 't noodich is gebruycken. Ruim een eeuw later, in 1768 werd daaraan toegevoegd *maar ook zorgvuldig vermyden, in zoodaanige woorden, daar die adspiratie niet moet gehoort worden* (Uil 2015: 484). Het dialectkenmerk H-deletie en de daarmee samenhangende hypercorrecte H-prothesis stonden dus op de onderwijsagenda, maar de praktijk bleek nogal eens weerbarstig. Begin 19de eeuw werd door schoolopzieners nog het niet juist onderscheiden van de A en H gesignaleerd, een bekend gevolg van het leren van het alfabet vanuit een dialect zonder H zoals al in paragraaf 3 werd opgemerkt.²⁶

Wat was het effect van die aanbevolen aandacht op school uiteindelijk voor de schrijfspraktijk? De voorkomens van de vier verschijnselen rond het ontbrekende foneem H zijn in het onderstaande overzicht gegeven, waarin ook de omvang van de brieven is vermeld.

	H-deletie	H-prothesis	H voor A	A voor H	Woordenaantal
Brief 1	4	-	2	-	421
Brief 2	1	-	-	-	209
Brief 3	1	-	1	-	265
Brief 4	-	-	-	-	391
Brief 5	15	2	-	5	761
Brief 6	1	-	-	-	390
Brief 7	-	-	-	-	378
Brief 8	-	-	-	-	140
Brief 9	-	-	-	-	466
Brief 10	-	-	-	-	354

Fig. 3 Overzicht van het aantal verschijnselen gerelateerd aan het ontbrekende foneem H

Geen enkel voorkomen van de vier verschijnselen is te vinden in brief 4 van Martina Lebeke, brief 7 van Catharina Boekhof, brief 8 van Karel Bredau, brief 9 van Jacobus Dankers en brief 10 van Ephraim Lebeke, terwijl ze wel woorden bevatten waarin H-deletie of de verwisseling van H en A had kunnen optreden.²⁷ H-deletie bij het werkwoord *hopen* is te vinden in de brieven van Pieter Reichert (brief 2; *ik op*),

²⁶ Uil (2015: 485) wijst op de observatie van schoolopziener Adriaan Uijttendoorn, die in 1803 en 1804 constateerde dat op Schouwen-Duivelandse scholen gespeld werd met *volkomen verwaarlozing des waren klanks der letters A en H*. Op het schooltje in Nieuwerkerke trof hij *het allerslechtst Zeeuws* aan. De leerlingen die daar het woordje *want* spelden, deden dat door de losse letters op te dreunen als *dubbel huwe* (dubbel oe met h ervoor als aanduiding van de w) – *ha* (voor a) – *hen* (voor n) – *té* (voor t) resulterend in *wehant*.

²⁷ In brief 4 staan **10** zulke voorkomens (Heeren, Hoop (2x), Het, Herten, hooren, hoe, holland, hier, herteleyk), in brief 7 **8** (herten, heef, har, hoop, gelegentheyd, handen, hart, huis vrouwe), in brief 8 **4** (Huijsvrouw, herten, Heere, behaagt), in brief 9 **18** (manhaften, hope, hand, behoude, hier (2x), haast, alhier, heeft, heden, hoop, hem, haar, Heeren, omstandigheid, overheyd, hartelyk, hemels) en in brief 10 **14** (hebbe, gehad (2x), hier, Hofmeester, in hoope, behaage, haast, harte, haar (2x), harten, behoude, hebben).

Maria Rotteveel (brief 3; *ope*) en Gerhardina Bredau (brief 6; *ik oop*). In brief 3 treffen we ook de H voor A aan in *Han*, een voorbeeld dat eveneens twee keer in de brief van Elisabeth Reichert (brief 1) werd gevonden. Die brief bevat daarnaast nog 4 gevallen van H-deletie: *olland* ‘Holland’, 2 keer *anden* ‘handen’ en *uner* ‘hunner’. De brief die er voor deze verschijnselen uitspringt is brief 5 van Catharina Dankers. Deze brief bevat opmerkelijk veel voorkomens, ook wanneer we rekening houden met de grotere omvang ten opzichte van de andere brieven: 15 gevallen van H-deletie, 2 van H-prothesis en 5 van A voor H.

(8) verschijnselen in de brief van Catharina Dankers

H-deletie:

at (2x) ‘had’, ge at ‘gehad’, be aage (2x) ‘behage’, be aagt ‘behaagd’, aar ‘haar’, art ‘hart’, alderoogsten ‘allerhoogste’, oope (5x) ‘hoop’, u we Lijk ‘huwelijk’ⁿ**H-**

prothesis:

huyt ‘uit’; mint ten hierie ‘mainteneren’.

A voor H:

scaip (2x) ‘schip’, scariven (2x) ‘schrijven’, scarijft ‘schrijft’

Wat kunnen we uit dit overzicht concluderen? Vijf scribenten hanteren uitsluitend supraregionale woordvormen voor het H-foneem. In drie andere gevallen, de brieven 2, 3, en 6 worden slechts één of twee voorkomens aangetroffen van de met het foneem H samenhangende verschijnselen, steeds met het werkwoord *hopen*. Met zes voorkomens bevat brief 1 meer van zulke verschijnselen, maar ze blijven in al deze gevallen marginaal, niet alleen in absolute zin, maar ook vergeleken met de posities waarin H-deletie en verwisseling van A en H hadden kunnen optreden. Dat valt te zien uit de gegevens in (9) met percentages dialectvormen die variëren van 8% tot 22%.

(9) supraregionale tegenover dialectvormen

brief 1: 21 supraregionale vormen *haar* (2x), *hoop* (4x), *gesondheyd* (3x), *hooren*, *herten* (4x), *afweesigheyt*, *behoude*, *heemels*, *boekhouder*, *heeft*, *hertgrondig*, *aan* tegenover 6 dialectvoorkomens = 22%

brief 2: 8 supraregionale vormen *heb* (2x), *hert*, *haar*, *heid* (2x), *het*, *houd* tegenover 1 dialectvorm = 11%

brief 3: 10 supraregionale vormen *harten* (5x), *s’heeren*, *hooren*, *het*, *haar*, *aan(gaat)* tegenover 2 dialectvormen = 17%

brief 6: 11 supraregionale vormen *hij*, *heeft*, *heere* (2x), *omstandegheyd*, *hoopen* (2x), *gesondheijd*, *het welk*, *heyd* ‘heeft’, *hous vrou* tegenover 1 dialectvorm = 8%

Zelfs in brief 5 met de meeste voorkomens is het percentage dialectvormen niet hoger dan 47%:

(10) brief 5:

25 supraregionale vormen *schip*,²⁸ *hooren, ge hoort, het welk, hout, hebbe* (4x), *heeft* (5x), *hy* (3x), *het* (3x), *hyer mede, heere* (3x), *helpe* tegenover 22 dialectvormen = 47%.

Dat betekent met andere woorden dat nog steeds ruim de helft van de vormen in deze brief supraregionaal zijn.

De orthografische effecten gerelateerd aan het ontbreken van het H-foneem in het Zeeuwse dialect zijn interessant in verband met de algemene vraag naar de mate van oraliteit van privébrieven (zie ook Elspaß 2012a: 160-162; Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 32; van der Wal & Rutten 2016). De helft van de brieven bleek weliswaar orale kenmerken oftewel sporen van het gesproken dialect te vertonen, maar supraregionale vormen overheersen. Het betreft hier kwalitatief onderzoek van slechts tien brieven. Eerder kwantitatief onderzoek van 17de-eeuwse Zeeuwse brieven bleek evenwel een vergelijkbaar resultaat op te leveren (Rutten & van der Wal 2014: 23-34). Zo kon geconcludeerd worden dat de scribenten de intentie hadden een supraregionale of standaardtalige variëteit te schrijven (Rutten & van der Wal 2014: 73-74). Bij dat eerdere onderzoek kwam ook naar voren dat een bepaalde fonologische context, die van achtervocalen (korte a, lange aa, korte o, lange oo en korte u), de deletie bevordert; bij de voorvocalen lange ee, lange uu kwam deletie veel minder voor (Rutten & van der Wal 2014: 29-30). Die fonologische context speelt ook een rol in de hier onderzochte 18de-eeuwse brieven, waar op één geval na (*u we Lijk* 'huwelijk') alle deletievoorkomens voor een achtervocaal optreden. De andere effecten, H-prothesis en de verwisseling van A voor H, komen maar in één brief voor; de H voor A in twee andere brieven.

Uit deze beperkte hoeveelheid brieven worden individuele verschillen tussen scribenten duidelijk, die zijn terug te voeren op uiteenlopende schrijfvaardigheid en schrijfervaring.²⁹ Wanneer leerlingen op school na het lezen ook aan de fase van het schrijven waren toegekomen, hing hun uiteindelijke schrijfvaardigheid niet alleen af van de schrijftraining op school, maar ook van het gebruik in het dagelijks leven. De besproken dialectkenmerken werden niet aangetroffen in brieven van de hogere rangen aan boord (eerste en tweede stuurman,

²⁸ De vorm *schip* staat in r. 3 van de adressering die gezien het afwijkende handschrift waarschijnlijk niet door de scribent Catharina Dankers is geschreven.

²⁹ Zie Rutten & van der Wal (2014: 398-404) en van der Wal (2014) voor het belang van schrijfervaring als verklaring voor taalkundige verschijnselen.

de eerste scheepsookter), personen die in hun beroep schrijfvaardig moesten zijn voor het bijhouden van journalen en andere administratieve verplichtingen. Ook twee vrouwen vermeden deze dialectverschijnselen. Nog eens inzoomend op de brief met de meeste dialectkenmerken, valt bij Catharina Dankers een opmerkelijke afwijkende spelling op, die eveneens gerelateerd kan worden aan geringere schrijvering. Prefixen en suffixen worden los van het kernwoord/ de stam geschreven zoals in *ge Liefde, ge sont heyt, ge hoort, ge noome, ver Lisen, ver Lange, ver dronckken, be last, over Leede, aan gaan, groete nisse, Dier baarren*. Ook komen bijvoorbeeld *on nome Lyk, merk ke Lik, agter vol lege, al le magtigen* voor, met los van elkaar geschreven syllaben. Deze afwijkende spellingen zijn in verband te brengen met de nadruk die in het beginnend lees- en schrijfproces op scholen lag op de elementen van woorden. Woorden werden opgebouwd met de letters en lettergrepen tijdens het hardop lezen (zie noot 26 voor een laat voorbeeld) en schoolboekjes laten, na de presentatie van de letters van het alfabet, een opgaande lijn van één- naar twee- en meerlettergrepige woorden zien.³⁰

6. Emotie in brieven: interjecties, koosnamen en voornamen

In de brief van Elisabeth Reichert troffen we de interjectie *og* aan in haar verzuchting *og maat lieve ik hoop dat ik u met de 16 maanden in gesondtheyt weerom sal sien* (r.10-11). Voor Gerhardina Bredau is deze interjectie een manier om herhaaldelijk haar emotie uit te drukken:

(11) Begin brief 6

1. waarde van mijn van herten liefve man
2. ik kan niet nalaaten om u mijn liefve man
3. een paar lieters te Scrijven als dat ik mijn lief kind
4. den 9 maart verlost ben van een wel gescaapen
5. dogter endoor gods zeegen redelijk **og mijn lief kind**
6. ik op dat gij den almagtiege god daar ook dankbaar
7. voor zal weesen dat hij mijn heeden gespaard heeft
8. **og ik weensten wel dat** ik den heere eens regt mog danken
9. **og mijn liefve man** ik wenste wel dat ik u mijn
10. omstandegheyd eens kon Scrijven ik heb zoo veel traanen
11. om u mijn liefve gelaaten dat de mensen die bij mijn
12. waaren met mij verlegen waaren **og ik hoopen dat den**
13. heere mijn in mijn post zal sterken met mijn liefve kinders

³⁰ Zie bijvoorbeeld Barend Hakvoords *Nieuwe Nederduitse Spel-, Lees- en Schryf-kunst* en zijn *Opregt onderwys van de Letter-kunst*, schoolboekjes die in de 18de eeuw vele drukken kenden en waarin na de letters van het alfabet reeksen éénlettergrepige tot en met vijflettergrepige woorden volgen.

De interjectie *og* wordt twee keer gebruikt in combinatie met een substantiefgroep: *og mijn lief kind* (r. 5) en *og mijn liefve man* (r. 9). Daarnaast leidt *og* drie keer een zin in: *og ik weensten wel dat* (r. 8), *og ik hoopen dat* (r. 12) en verderop in de brief *og was die tijd weer maar om*. In de overige brieven treffen we deze of andere interjecties niet aan, wat de vraag doet rijzen of het interjectiegebruik een eigenaardigheid van Gerhardina Bredau en Elisabeth Reichert was en in het verlengde daarvan of het gebruik wellicht ook genderbepaald is. Die vragen zijn te beantwoorden door in het 18de-eeuwse gedeelte van het BAB-corpus op de interjecties *og/och*, *ag/ach*, *wee* en *o/oh* te zoeken, die alle een zekere emotie, te weten droefheid en zorg dan wel verwondering of vreugde, uitdrukken.³¹ De keus voor *wee* werd ingegeven door de uitdrukking *ach en wee roepen*.

Het 18de-eeuwse gedeelte van het BAB-corpus bevat 384 autografen geschreven door 292 verschillende scribenten (Rutten & van der Wal 2014: 16). De zoekactie in het BAB-corpus levert 34 voorkomens op voor *og/och*, 15 voor *ag/ach*, 34 voor *o/oh* en geen enkele voor de interjectie *wee*. Eén of twee van de aangetroffen interjecties worden gehanteerd door 30 briefschrijvers, slechts ongeveer 10% van de 292 scribenten. Het zijn 11 mannelijke en 19 vrouwelijke scribenten, een duidelijk genderverschil.³² Dit blijkt nog groter in relatie tot de genderverhouding in het corpus: het interjectiegebruik treedt op bij 5% van de 221 mannelijke en 27% van de 71 vrouwelijke briefschrijvers. Net als in het geval van Gerhardina Bredau komen de interjecties zowel in combinatie met een substantiefgroep zoals *lieve man* als in combinatie met een zin zoals *och mogt ik nog eens hooren*, *ach denkt dog nog dikwils aan...*, *o wat is myn siel verblyd* voor. Gerhardina Bredau en Elisabeth Reichert zijn dus niet uniek in hun interjectiegebruik en het gebruik van de betreffende interjecties is inderdaad frequenter onder vrouwen dan onder mannen.

De emotie blijkt ook uit het vervolg van Gerhardina's brief waarin zij haar man, aangeduid als *mijn lief kind*, duizend duizend duizend maal kust en dat nog eens herhaalt onder de verzuchting *ik kan niet meer*. Emotie kan tot uiting komen in koosnamen voor de echtgenoten, die variëren van het betrekkelijk neutrale *mijn lieve man* (Elisabeth Reichert, Maria Rotteveel, Gerhardina Bredau, Catharina Boekhof), tot *maat lieve* (Elisabeth Reichert) en *mijn lieve kind* (Gerhardina

³¹ Interjecties die emoties uitdrukken zijn een subcategorie (zie ook de ANS 1997, dl. 1, p.579). Elffers (2005:2) wijst erop dat de algemene opvatting van interjecties als emotionele signalen een overgeneralisatie is, waarbij geen rekening wordt gehouden met andere functies.

³² De zoekactie laat verder zien dat 21 scribenten één van de drie interjecties hanteren (soms meerdere keren) tegenover negen briefschrijvers die twee verschillende interjecties gebruiken, drie *och & ach*, drie *och & o*, drie *ach & o*. Het aantal tokens varieert nogal per scribent: meer dan vijf tokens treffen we aan bij Cornelis de Somer (9 tokens), Deborah van Spall-Rademaker (12 tokens) en Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje (16 tokens).

Bredau). Het kan veel sterker aangezet worden zoals in een uitzonderlijk voorbeeld in het BAB-corpus is te zien. Johanna Petronella Ruijs eindigt de brief aan haar man Michiel Ruijs met de ontboezemingen *dag lekkere man dag lieve bouttie van myn dag lieve dikke schurke* om zich vervolgens in het neutrale stramien te voegen met *de hertelyke groetenis van myn aan u lieve man*.³³ Bij al deze aansprekingen valt op dat geen gebruik van voornamen wordt aangetroffen, wat kennelijk tegen de epistolaire conventie van die tijd inging. Het bewustzijn van zo'n conventie is te zien in een subtiele zelfcorrectie van Maria Rotteveel. Zij eindigt haar brief met *genagt myn liefve ~~ko~~ man*, en streept dus de voornaam van haar man *Ko* (*Jacobus*) door en vervangt die door *man* (Simons 2013:76). Zelden wordt van die conventie afgeweken, blijkt uit het 18de-eeuwse BAB-corpus waarin het gebruik van alleen een voornaam als aanspreking uitzonderlijk is.³⁴ Bij de vrouwelijke brievers trof ik maar één voorbeeld aan: *vaert wel lieve heyntyel!*³⁵ Onder de mannelijke scribenten zijn er ook slechts twee vergelijkbare voorbeelden (*Adieu Coos lief, adieu lieve kinderen...; adieu godt bewaare UE allen/ voornamentlijk Mijn lieve El: El: Elzie*) en drie andere brieven met de aanhef *Waarde en lieve Aatje; Lieve Fietje* en *Lieve Betje*.³⁶ Met andere en veranderende conventies hebben we niet alleen hier te maken, maar ook bij de nu volgende epistolaire formules.

7. Epistolaire formules en veranderende conventies

In het voorafgaande zijn bij de bespreking van brieven al enige epistolaire formules aan de orde gekomen. Afgezien van de al genoemde intersubjectieve formules zoals de gezondheidsformule en de contactformule, zijn er nog andere soorten formulair taalgebruik te onderscheiden (Wray 2002; Elspaß 2005:157-196; Rutten & van der Wal 2014: 75-172). Er zijn teksttype-formules zoals een adressering, een bepaald begin, een afsluiting en ondertekening die een brief karakteriseren, maar ook tekststructurende formules zoals *ik laat u weten dat* en *voorts* die een geleding van de brief en een verandering van onderwerp aangeven. Bij het veelal ontbreken van interpunctie en een paragraafindeling zijn dergelijke tekststructurele formules heel handig. Van de tien brieven brengt alleen scribent Martina Lebeke een paragraafindeling door witregels aan. In andere brieven worden *verder* of *verders* en *voors* met een zekere regelmaat tekststructurend gebruikt. Daarnaast komen

³³ Zie het BAB-corpus: de brief van Johanna Petronella Ruijs-Maassen aan Michiel Ruijs, 11 november 1779.

³⁴ Ik laat hier buiten beschouwing het anderssoortige gebruik van voor- en achternaam aan het begin van brieven in gevallen als *seer veel geagte man Huite Fookles* en *eerwaarde Liewe vrouw Chattrina Derikse*.

³⁵ Zie het slot van de brief van Rebekka Gevels-Grave aan haar man Johannes Hendrik Gevels.

³⁶ Zie het slot van de brief van P. Gevers aan zijn vrouw Jacoba Cornets de Groot en van Jan de Groot aan zijn echtgenote Elsje. De drie andere gevallen zijn de brieven van A.J. van Halm aan A. van Halm-van Arckel, I.F. Guetke aan H.R. (Fietje) Guetke-Budding en Albertus Delvos aan Elisabeth Delvos-Stoel.

christelijk-rituele formules voor zoals de formule waarmee de scribent de geadresseerde in de hoede van God aanbeveelt. De epistolaire formules zijn niet slechts kenmerkend voor Nederlandstalige brieven. Ze komen eveneens in andere Europese taalgebieden voor en wijzen dan ook op een wijd verbreide epistolaire traditie (Austin 1973; 2004; Elspaß 2012b; Laitinen & Nordlund 2012; Nevalainen 2001; Poster & Mitchell 2007).

Bij een vergelijking van 17de- en 18de-eeuwse brieven vallen veranderingen op: bepaalde epistolaire formules die frequent zijn in 17de-eeuwse brieven worden zelden in 18de-eeuwse brieven aangetroffen; daarnaast verschijnen in 18de-eeuwse brieven ook varianten op oudere formules of nieuwe formules (van der Wal & Rutten 2013b: 24-27; van der Wal, Rutten & Krogull 2018). Een treffend voorbeeld van een veranderde conventie is de openingsformule *Loof God in [een bepaalde plaats] op [een bepaalde datum]*, een formule die met varianten zoals *Loof God bovenal* en *loof God* frequent in 17de-eeuwse brieven is te vinden.³⁷ In het tiental Zeeuwse brieven komt alleen bij Catharina Boekhof de formule in de variant *Looft God bovenal* voor en bij nader onderzoek blijkt dit het enige voorbeeld in het 18de-eeuwse BAB-corpus te zijn. Catharina Boekhof vertoont hiermee dus ouderwets formulair taalgebruik. Iets vergelijkbaars is te vinden in de brieven van Elisabeth Reichert en Maria Rotteveel voor een onderdeel van de gezondheidsformule. Na de vermelding van de gezondheid van de scribent en de hoop dat de geadresseerde ook in goede gezondheid verkeert, volgt bij Elisabeth de verzekering *dat weet god die een kender der herten is* en bij Maria de kortere subformule *dat weet God*. Dat blijken ook gedateerde 17de-eeuwse frases te zijn, die slechts sporadisch in 18de-eeuwse brieven voorkomen.³⁸ Het hele 18de-eeuwse BaB-corpus bevat behalve de twee gevallen van Elisabeth Reichert en Maria Rotteveel slechts zeven andere voorkomens: één met God als kenner der herten,³⁹ één met een omschrijving van deze frase (12) en vijf combinaties van God en het werkwoord *weten* zoals in (13).⁴⁰

³⁷ De formule komt in 259 van de 545 17de-eeuwse privébrieven in het BAB-corpus voor (48%); in 174 van die 259 brieven is de variant *Loof God bovenal*.

³⁸ In het 17de-eeuwse deel van het BAB-corpus worden 124 voorkomens in de 545 privébrieven aangetroffen (23%); in het 18de-eeuwse deel zijn het 9 voorkomens op 384 brieven (2%).

³⁹ Zie ook Simons (2013: 63-64) voor dit voorkomen bij de Vlissingse briefschrijfster Helena Sap-Adriaansen.

⁴⁰ De vier andere voorbeelden zijn: *doet weet de Almagttiege Got hier boffen* (Hendrik Klepper), *dat weet de goege goedt* 'dat weet de goede God' (Laurens Wensel), *dan weed got dat het mijn van Harten Leet Zoude Zijn om te hoore* (Matthijs Hansen) en *Dan weetgodt het zouwde mij van harten Leed zijn* (Rasmus Thiman).

(12) dat weet god de en den heemel is **de kan mijn getrou hert**
'dat weet God die in de hemel is, die kent mijn getrouw hart'
Pieter Talleboom aan Josef Jansen 28 januari 1781

(13) ik kan niet naalaaten om ue te
laate weten dat ik nog fris en gesont
ben en ik wens dat gij desen in gesontheit
sal aan treffen was het anders het
souw mijn van hert en siel leedt wesen
dat weet got daar booven
Steven de Vries aan Pieterella Roos 9 november 1780

Bij de reeksen groeten die vaak tegen het eind van de brieven verschijnen valt in vier brieven het voorkomen van *goede nacht* of *genagt* als afscheidswaard op:

(14) u Edel heeft **een genagt** van alle goede vrienden en bekenden
(brief 1, Elisabeth Reichert)

(15) nogmaal gegroet **genagt** maat lieve (brief 1)

(16) een genacht (brief 2, Pieter Reichert)

(a) Zal gy dat tegen Neef Jacobus zeggen dat hy **een geen nacht heid** van zyn vrouw en van zandre

(b) Zal gy es de Kok zeggen dat hy **een genacht heid** van zyn vrouw en kinderen

(c) gy **het een genacht** van Anjee

(17) genacht (brief 2)

(a) **Zyt** dog myn Neef Jacobus van myn **genacht**

(b) stuurmans timmerman kok van myn **genacht**

(18) **genagt** myn liefve ~~ke~~ man (brief 3, Maria Rotteveel)

(19) **goede nacht** mijn lief kind (brief 6, Gerhardina Bredau)

De wens *goede nacht* (19) is gereduceerd tot *genagt/genacht* (15), (17), (18) en kan ook als substantief gebruikt worden zoals in (14) en (16). Deze wens is een restant van een 17de-eeuwse afscheidswaard, die bestaat uit de elementen *goede*, *nachten* en een variabel telwoordslot, dat soms leeg is, maar in verreweg de meeste gevallen gevuld is met opties die grote hoeveelheden uitdrukken: *veel*, *(veel) duizend*, *(veel)*

honderdduizend. In de 18de eeuw treedt een vormreductie op van *goede nacht(en)* naar *goenacht/genacht* en daarmee ook een wijziging in de formule van *X goede nachten* naar *X maal goenacht/genacht/nacht*. Varianten zijn dan *X genacht/nacht* en kortweg *genacht/nacht* (van der Wal, Rutten & Krogull 2018: 455-457). In het 17de-eeuwse deel van het BAB-corpus blijkt de formule populair te zijn, zeker onder vrouwen en de lagere klassen.⁴¹ In het 18de-eeuwse deel van het corpus treffen we slechts vijf voorkomens van *goedenacht* aan, zonder enige versterkende toevoeging, in drie brieven d.w.z. in nog geen één procent van de 438 18de-eeuwse brieven. Daarnaast worden 22 voorkomens van *genagt* met een telwoord aangetroffen (*honderd, duizend of honderdduizend maal genagt*) en 32 voorbeelden zonder telwoord. Dat is in totaal een schrale oogst van slechts 59 voorkomens in 36 brieven oftewel 8% van de 438 brieven en een groot verschil met de 17de eeuw.⁴² De vier scribenten in het Zeeuwse netwerk hanteren dus een afscheidformule die enigszins gedateerd blijkt te zijn.⁴³

In de 18de eeuw worden ook nieuwe formules populair zoals de afscheidsgroet met het woord *compliment* in verschillende spellingvarianten als kern. De formule treedt op met de werkwoorden *versoeken, doen, maken, hebben* of zonder enig werkwoord (van der Wal, Rutten & Krogull 2018: 462-464). Die nieuwe groet is in twee brieven te vinden, een keer met het werkwoord *maken* (20) en een keer met *versoeken* (21):

(20) UWelEdelle gelieft **mijn Compliment** aan de Heeren Snouck Hurgronje & Ab. Loussen te maaken (brief 9, Jacobus Dankers).

(21) Versoeke **mijn compliment** aan Wed Juffrouw Richert en haar Nigte Maria (brief 10, Ephraim Lebeke)

Het is veelzeggend dat deze nieuwe formule alleen bij Jacobus Dankers en Ephraim Lebeke, die met hun beroep de nodige schrijfervaring hadden, wordt aangetroffen.

Aan het eind van een brief verschijnt vaak de christelijk-rituele aanbevelingsformule. Dat gebeurt met de nodige variatie die ook in de Zeeuwse brieven is te zien.

⁴¹ In het 17de-eeuwse subcorpus van 545 privébrieven komt de formule in 272 brieven (50%) voor, herhaaldelijk vaker dan één keer per brief. Zie voor het genderspecifieke en de sociale stratificatie van der Wal, Rutten & Krogull (2018: 457). Daar staat een afwijkend percentage van 46% vermeld, omdat ook 50 zakelijke brieven, waaronder 3 met de formule, zijn meegenomen.

⁴² De gevallen zijn afkomstig van zowel mannelijke als vrouwelijke briefschrijvers; het geringe aantal laat geen gender- of sociale klasse-analyse toe.

⁴³ De *goede nachten*-formule verdwijnt en is in welke variant dan ook niet meer te vinden in de 19de eeuw (van der Wal, Rutten & Krogull 2018:455-457).

- (22) ik sluyt en beveel u **in de anden van god almagtig** (brief 1, Elisabeth Reichert)
- (23) En bevele UE en myn ende onze kinderen **in de handen van den Almagtigen** dien myn eens uit komste geven (brief 7, Catharina Boekhof)
- (24) beveele UWelEd: **in ‘S: hemels: dierbare Protexsie** hope dat die UWelEde. Zal bewaren (brief 9, Jacobus Dankers)
- (25) Met harten wens, het God Behaage sal UE: mijn seer Geliefde moeder & Suster **in Zijn Heijlige Protexsi te bewaaren** en na behoude arreviment dat God geve malkander in Gesontheit te omhelzen (brief 10, Ephraim Lebeke)

Beide formules, ‘in de handen van God/ de Almachtige’ en de ‘protectie’-frase, komen zowel in de 17de als in de 18de eeuw voor. Ephraim Lebeke (25) koppelt aan zijn aanbevelingsformule onmiddellijk de wens dat hij en zijn familie elkaar weer in goede gezondheid mogen omhelzen. Diezelfde wens uit ook zijn moeder zonder hem in Gods hoede aan te bevelen:

- (26) Hiermede sluijtende wense ik u mijn Zoon
Al wat wenselijk is en hoope dat wij
Malkandere weder in Een volmaakte
gesondheijd zullen moogen Aantreffen (brief 4, Martina Lebeke)

Moeder Catharina Dankers beperkt zich niet tot een eenvoudige formule. Zij beveelt haar zoon niet alleen in Gods dierbare zegen aan, maar voegt daar een reeks welgemeende religieuze frases aan toe:

- (27) Ditmaal niet meer te scariven hyer mede
af brekende en **ik beveele u myn Liefve
soon onder godes Dier baarren zeegen**
en ik oope Dat Den heere u met syn
mylden zeegen sal agter vollege en
u weeder in ge sont heyt tot my sal
ge Leyde en ik oope Dat god u tog een
biddent art sal geeve om alles op den
heere te ver trouwen want Daar kan
niemant ons helpe als god alleen

en daar moete wy op ver trouwe
en den heere daar om bidde en dan
sult gy ook zeegen onfange (brief 5, Catharina Dankers)

Aangetoond is dat de Zeeuwse brieven verschillende epistolaire formules bevatten. Een vergelijking met het BAB-corpus laat zien dat het soms om verouderde en minder frequente formules gaat, die met name door enkele vrouwen worden gehanteerd. Een enkele keer treedt een nieuwe 18de-eeuwse formule op zoals de *compliment*-formule in de brieven van twee bemanningsleden.

8. Meer tekstbegrip met historische informatie

Een vergelijking van de tien samenhangende brieven levert inhoudelijk herhaaldelijk aanvullende informatie op. Een mooi voorbeeld is de opmerking die Catharina Boekhof over de kapiteinsvrouw Elisabeth Reichert maakt: *maar de kaptey vrou die heef al 20 weeken/ ziek geweest maar die is altyd zoo al har man/ in zee is maar zy is nu wat beeter*. Een vergelijking van passages in de verschillende brieven in combinatie met specifieke historische informatie kan ook leiden tot meer tekstbegrip en een betere interpretatie. Van de vele mogelijke voorbeelden beperk ik me tot de passages en documenten die inzicht geven in de afloop van de reis van de Jonge Nicolaas Jan.

De brieven van Jacobus Dankers (brief 9) en Ephraim Lebeke (brief 10), die op 22 en 23 november 1780 zijn geschreven, bevatten informatie over het verloop van de reis. Lebeke geeft aan dat hij eerder op 12 juli vanuit Berbice heeft geschreven en dat daar de slaven werden verkocht. Over het resultaat van de reis blijkt daar ook een akte te zijn opgesteld door Jacobus Broekhuijzen, secretaris ad interim van de directeuren van de kolonie Berbice.⁴⁴ Daarin verklaarden op 28 augustus 1780 Karel Bredau, eerste stuurman (maar sinds het overlijden van Frans Reichert kapitein), Jacobus Dankers eerste stuurman, Jan Christiaan Silouw, tweede stuurman, Ulke/Uilke Barends derde stuurman en Ephraim Lebeke, eerste scheepsdokter dat zij op 5 oktober 1779 met kapitein Frans Reichert van Vlissingen waren vertrokken *na de kust van Afrika ter slaavenhandel* waar zij op 21 december zijn gearriveerd. Verder verklaarden zij dat Frans Reichert op 6 april 1780 bij Kaap Kors (Cabo Corso) was overleden en dat zij vervolgens op 26 april met 282 slaven naar Berbice waren gevaren, waar zij op 5 juli zijn aangekomen. Twaalf slaven zijn overleden: scheepsdokter Lebeke specificeert de overlijdensdata en ziekteverschijnselen. Alle aanwezigen bevestigen dat 197 slaven volgens contract

⁴⁴ Zie Zeeuwpost (digitaal.dezb.nl) voor de foto's en transcriptie van deze akte.

werden geleverd en 73 *so mans als vrouwen & kinderen* door kapitein Bredau zijn verkocht.

De brief van Lebeke verhaalt dat de bemanning na de verkoop van de slaven op 14 september aan de thuisreis begon. In de periode in Berbice waren er geen doden te betreuren, maar op de thuisreis was dat helaas anders:

(28) dog op de thuijs reys genoegsaam het gantsche
scheeps volk ziek gehad, en zijn tot groot
leed weesen overlede, den matroos
Hieronimus Wouters op den 17 Septbr en hier
op hier gevolgt onse Hofmeester Jacobus
Rotteviele, en mijn maat Francois Stoffels
beijden op den 11 october, hebbe Thans met den
overledene Capitein Richert vier dooden

De drie doden zijn matroos Hieronimus Wouters, hofmeester Jacobus Rotteveel en Francois Stoffels, als ondermeester de hulp van de scheepsdokter. De functie van Jacobus Rotteveel wordt hier voor het eerst duidelijk: hij was hofmeester op het schip, belast met de verzorging van officieren en onderofficieren en het toezicht op de keuken. Lebeke condoleert in zijn brief Elisabeth Reichert en Maria Rotteveel:

(29) Versoeke mijn compliment aan Wed Juffrouw
Richert en haar Nigte Maria, wiens beyder
Verlies mijn seer ter harte gaat en condoleere
haar des wegens tot mijn leed weesen

Na zeven tot acht weken op zee was de bemanning genoodzaakt om *wegen sekere ongemakken van ons schip* naar St-Eustatius terug te keren. Stuurman Jacobus Dankers is in zijn brief gedetailleerder over de onverwachte terugkeer: met grote schade aan het schip is de bemanning op St. Eustatius aangekomen, waar onderzocht moet worden of het schip wel te redden valt. Op St. Eustatius ziet het er treurig uit, omdat er (op 12 oktober 1780) een zware orkaan heeft gewoed. Dat is een rampzalige orkaan geweest, die bekend staat als de Great Hurricane van 1780, en die in oktober in het Caraïbisch gebied enorme schade heeft aangericht.⁴⁵ Die orkaan of de uitlopers ervan zullen de Jonge Nicolaas Jan eveneens in de problemen hebben gebracht. Ook kapitein Bredau meldt in een kort briefje aan zijn vrouw (brief 8) de terugkeer naar St. Eustatius en geeft informatie over bemanningsleden:

⁴⁵ Het BAB-corpus bevat ruim vijftig brieven waarin ervaringen met deze orkaan worden beschreven. Zie de brief van de maand oktober 2009 op de website www.brievenalsbuit.nl.

(30) Mities man is doet
en de ondermester
en 1 matroos Wouters is doet
groet st. Cristiaan syn
vrou hij is gesont

Het zijn de bekende sterfgevallen en de melding dat stuurman Christiaan (Jan Christiaan Silouw uit de akte) nog gezond is.⁴⁶

Briefschrijfsters Elisabeth Reichert en Maria Rotteveel hebben dus tevergeefs op de terugkomst van hun echtgenoten gewacht. Na deze laatste brieven wordt de nieuwsgierigheid geprikkeld. Hoe is het uiteindelijk met het schip afgelopen en zijn de overige bemanningsleden nog veilig thuisgekomen met hun verdiensten? We hebben het geluk dat een latere brief, die op het eerste gezicht geen relatie met de Jonge Nicolaas Jan leek te hebben, nieuws bevat. Het is een brief van Uilke Barents, de in de notarisakte genoemde derde stuurman, gedateerd 12 maart 1781 en geschreven aan zijn slaapbaas Jan den Broeder in de Hoogstraat in Middelburg. Hij schrijft vanaf het schip de Twee Gezusters, dat door de Engelsen in beslag is genomen en dat nu bij het eiland St. Mary, een van de Scilly Isles, ligt.⁴⁷ Uilke Barents is *door Gods goedheid nog Gesondt & Wel Eedog Zeer Vol wanhoop & Moijlikheid en Teegenpoet*. Zonder de naam van de Jonge Nicolaas Jan te noemen geeft hij in het kort aan dat na het overlijden van kapitein Reichert alle officieren in rang opschoven en hij derde stuurman werd. Alles ging goed tot de tegenspoed op de thuisreis hen weer terug naar St. Eustatius bracht. Daar *is ons schip Voor Sleedt Verkogt* 'is ons schip als schroot verkocht' en *Zyn op den 30 Decembr Van onsen Dients ontslaagen Met het Geheele Scheepvolk*.⁴⁸ De bemanningsleden moesten dus allemaal weer uit het Caraïbisch gebied zien te komen. Drie schepen vertrokken op 20 januari 1781; op één ervan, een Hollandse snauw, was Uilke Barents passagier. De vierde Engelse oorlog was ondertussen uitgebroken en het schip werd dicht bij het Kanaal gekaapt. Uilke zit nu gevangen en bevindt zich in een *Desperate staadt*, want de kapers hebben wel voor 750 gulden aan goederen van hem afgenomen. Hij eindigt met een N.B. over Karel Bredau, die

⁴⁶ Naast deze drie brieven zijn er nog enkele brieven van andere bemanningsleden, waaronder een van de kok Boekhof, overgeleverd. Deze brieven bevatten geen nieuwe informatie en zijn daarom buiten beschouwing gebleven, ook omdat de autografische status van deze brieven niet vastgesteld kon worden. Daarmee waren zij ongeschikt voor het taalkundig onderzoek in dit artikel.

⁴⁷ Volgens Harteveld (z.j. p. 67, nr. 346) werd het schip Twee Gezusters in Portsmouth opgebracht. De brief van Uilke Barents bevindt zich in het BAB2-corpus.

⁴⁸ Er is geen reden om aan dit relaas van Uilke Barents te twijfelen. Het schip zou dus niet meer te redden zijn geweest. Wel noem ik hier dat in de jaren 1783-1785 nogmaals een schip de Jonge Nicolaas Jan geheten van dezelfde eigenaren, Abraham Louyssen en Snouck Hurgronje, de driehoeksroute heeft gevaren, nu met kapitein Karel Magnus (ID 10902 op slavevoyages.org). Is dit een nieuw schip met dezelfde naam?

bij Uilke's vertrek *Ziek & Niet te Pas* was, maar zeg dat niet tegen zijn vrouw! De transatlantische tocht kon bar zijn en slachtoffers eisen, zoals is gebleken, maar Bredau heeft het overleefd. Hij, Jacobus Dankers en Joseph Boekhof zijn in elk geval weer veilig in Zeeland teruggekomen. Ook dat valt af te leiden uit archiefgegevens.⁴⁹

9. Samenvatting en conclusies

Wat heeft het tweeledige onderzoek van het tiental Zeeuwse brieven opgeleverd? De historische context en het verhaal achter de brieven zijn door de beschouwing van deze tien samenhangende brieven en door het aanvullende archiefonderzoek zichtbaar geworden. In concreto zijn de tocht van het slavenschip, de wederwaardigheden van de bemanning en de relaties van enkele bemanningsleden en hun familieleden in Zeeland aan het licht gekomen. Het nut van genealogische en andere archiefbronnen is daarmee ook geïllustreerd.

Het taalkundige onderzoek had betrekking op drie soorten van verschijnselen. De afwezigheid of grotendeels marginale aanwezigheid van spellingkenmerken gerelateerd aan een ontbrekend H-foneem in het Zeeuwse dialect wees op de intentie van scribenten om een supraregionale variëteit te schrijven. De ruimere aanwezigheid van deze H-gerelateerde dialectkenmerken bij één scribent werd verklaard door geringere schrijvervaring, die zichtbaar werd door ook op andere spellingverschijnselen, het los schrijven van prefixen, suffixen en syllaben, in die ene brief in te zoomen.

Het uitdrukken van emotie door middel van interjectie-, koos- en voornamengebruik, dat bij enkele briefschrijfsters werd aangetroffen, was aanleiding tot een nader onderzoek in het BAB-corpus. Het gebruik van interjecties bleek een relatief beperkt verschijnsel te zijn, met een duidelijk gendersverschil: vrouwelijke scribenten hanteren vaker interjecties dan mannelijke scribenten. Bij een variatie aan koosnamen bleek het vermijden van voornamen een contemporaine epistolaire conventie. De zeer weinige passages met voornamen werden zowel bij vrouwelijke als bij mannelijke scribenten in het corpus aangetroffen.

Met behulp van het BAB-corpus kon ook het gebruik van epistolaire formules beoordeeld worden. Epistolaire formules kenmerken de brieven van alle tien scribenten, zelfs die van een 11-jarige jongen, maar de briefschrijvers vertonen in hun formulaire taalgebruik wel degelijk verschillen. Uit het corpusonderzoek van enkele formules die in de Zeeuwse brieven zijn aangetroffen, werd geconcludeerd

⁴⁹ Bredau maakte nog diverse latere reizen (zie par. 4). Jacobus Dankers treedt op 4 november 1784 in het huwelijk met Catharina Rietveld (511 Rekenkamer van Zeeland, Rekenkamer D, 1597 – 1805). Joseph Boekhof trouwt opnieuw als weduwnaar in 1785 met Johanna Thitteleins (7357 Hervormde Gemeente te Vlissingen, Kerkenraad en Kerkvoogdij, 1579-1973).

dat bepaalde formules typisch 17de-eeuws zijn, andere in beide eeuwen optreden, terwijl de *compliment*-formule een 18de-eeuwse vernieuwing is. Zo kon het taalgebruik van enkele scribenten die 17de-eeuwse formules hanteerden, op dit punt als conservatief getypeerd worden.

Bibliografie

- ANS = Algemene Nederlandse Spraakkunst*. <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans/>
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn. 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn. 2 banden.
- Austin, Frances. 1973. Epistolary conventions in the Clift family correspondence. *English Studies* 54, 9-22; 129-140.
- Austin, Frances. 2004. *Heaving this importunity*: The survival of opening formulas in letters in the eighteenth and nineteenth Centuries. *Historical Sociolinguistics & Sociohistorical Linguistics* 4.
http://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/heaving_this_importunity.htm
- Elffers, Els. 2005. Interjections in Dutch grammar. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 15, 91-105.
- Elspaß, Stephan. 2005. *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.
- Elspaß, Stephan. 2012a. The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*, 156-169. Chicester: Wiley-Blackwell.
- Elspaß, Stephan. 2012b. Between linguistic creativity and formulaic restriction: Cross-linguistic perspectives on nineteenth-century lower class writers' private letters. In Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti (eds.), *Letter writing in Late Modern Europe*, 45-64. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Harteveld, Geoffrey. z.j. 'Op Africa Gevaaren': Een verkenning van de Nederlandse scheepvaart op Guinea voor de tweede helft van de achttiende eeuw, 1756-1791, MA-thesis Leiden.
- de Kok, Gerhard. 2020. *Walcherse ketens: De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren, 1755-1780*. Zutphen: Walburg Pers.
- Laitinen, Lea & Taru Nordlund. 2012. Performing identities and interaction through epistolary formulae. In Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti (eds), *Letter writing in Late Modern Europe*, 65-88. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Nevalainen, Terttu. 2001. Continental conventions in early English Correspondence. In Hans-Jürgen Diller & Manfred Görlach (eds.), *Towards a history of English as a history of genre*, 203-224. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

- Nevalainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg. 2012. Historical Sociolinguistics: Origins, Motivations, and Paradigms. In Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, 22-40. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Nobels, Judith, Tanja Simons & Marijke van der Wal. 2011. De reductievocaal in zeventiende- en achttiende-eeuwse sailing letters. Onzichtbare spelling, dubbele spelling en palatale uitspraak. *Nederlandse Taalkunde* 16, 103-119.
- Poortvliet, P.F. 1995. *De bemanning der schepen van de Middelburgsche Commercie Compagnie 1721-1803*, uitgave NGV Afdeling Zeeland.
- Poster, Carol & Linda C. Mitchell (eds.). 2007. *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present: Historical and bibliographical studies*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal, 2014. *Letters as Loot: A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam & Philadelphia: JohnBenjamins. OA:
<http://www.jbe-platform.com/content/books/9789027269577>
- Simons, Tanja. 2013. *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands: Taalvariatie in persoonlijke brieven*. Utrecht: LOT.
- Uil, Huib. 2015. *De scholen syn planthoven van de gemeente. Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen, 1578-1801*. Bergschenhoek: Marberg Media.
- van der Wal, Marijke. 2006. *Onvoltooid verleden tijd. Witte plekken in de taalgeschiedenis*, oratie 17 november 2006, Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.
- van der Wal, Marijke. 2014. *In gesprek met het taalverleden*, afscheidscollege uitgesproken op vrijdag 19 december 2014. Leiden: Universiteit Leiden.
- van der Wal, Marijke & Gijsbert Rutten. 2013a. Ego-documents in a historical sociolinguistic perspective. In Marijke J. van der Wal & Gijsbert Rutten (eds), *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*, 1-17. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- van der Wal, Marijke & Gijsbert Rutten. 2013b. The practice of letter writing: skills, models and Early Modern Dutch manuals. *Language & History* 56, 18-32.
- van der Wal, Marijke & Gijsbert Rutten. 2016. At the cross-roads. Orality and literacy in Early and Late Modern Dutch private letters. In Ann-Catrine Edlund, T.G. Ashplant & Anna Kuismin (eds), *Reading and Writing from Below: Exploring the Margins of Modernity, 197-214*. Umeå: Umeå University & Royal Skyttean Society.
- van der Wal, Marijke, Gijsbert Rutten & Andreas Krogull. 2018. Afscheidsgroeten diachroon: constanten en veranderingen in Nederlandse brieven (1660-1840). In Timothy Coleman, Johan De Caluwe, Veronique De Tier, Anne-Sophie Ghyselen, Liesbet Triest, Roxane Vandenberghe & Ulrike Vogl (red.), *Woorden om te bewaren – Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen*, 451-466. Gent: Universiteit Gent, Vakgroep Taalkunde, afdeling Nederlands.
- Wray, Alison. 2002. *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- de Wulf, Chris. 2003. Procope van de h-. *Taal & Tongval* 55, 216-231.

de Wulf, Chris, Jan Goossens & Johan Taeldeman. 2005. *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten, Deel IV: de consonanten*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Brieven als Buit corpus. Universiteit Leiden. Samengesteld door M. van der Wal (leider onderzoeksprogramma), G. Rutten, J. Nobels en T. Simons, met medewerking van vrijwilligers van het Leidse *Wikiscripta Neerlandica* transcriptieproject, en gelemmatiseerd, voorzien van tags en zoekfaciliteiten door het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT). 2013. 2e release 2015. 3e release 2021. <http://brievenalsbuit.ivdnt.org>.

Brieven als Buit-2, een aanvullende brievencollectie, samengesteld door Marijke van der Wal, Universiteit Leiden, 1e release 2021.

<http://brievenalsbuit2.ivdnt.org>.

Em. Prof. dr. Marijke van der Wal
Leiden University Centre for Linguistics
Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden
M.J.van.der.Wal@hum.leidenuniv.nl